

नेपालमा सन्तुलित बसोबास र व्यवस्थित सहरीकरण : नीति र नतिजा राजेशबाबु घिमिरे***

लेखसार

सहरीकरणलाई विकासको प्रतीक ठानिने भएकाले दिगो र व्यवस्थित सहरीकरणका लागि राम्रो भूउपयोग नीति र आवाससहितको सम्पन्न, समृद्ध, समावेशी, व्यवस्थित र पहिचानयुक्त सहरको आवश्यकता पर्दछ। नेपाल सरकारले सन् २०३० सम्ममा सुरक्षित आवासमा बस्ने घरधुरीको अनुपात दोब्बर पारी ६०% पुर्याउने लक्ष्य लिएको छ। साथै सन्तुलित सहरी विकास (Balanced Urban Development) को नीतिका साथै दिगो विकास लक्ष्यको ११ नम्बरमा दिगो सहर तथा समुदायलाई आत्मसात गर्दै सन् २०९० सम्ममा नेपालका प्रत्येक सहरले कम्तिमा १ लाख जनसङ्ख्याका लागि सेवा सुविधाको सुनिश्चितता गर्ने सोच राखिएको छ। सङ्घीयता कार्यान्वयनमा नगरपालिकाहरू (सहर) लाई आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजना, सांस्कृतिक सहकार्यसहितको नवीनताको निर्णायक केन्द्रका रूपमा विकास गर्न नगरपालिका घोषणालाई सहर निर्माणको पर्यायका रूपमा मानिएको छ। सहरीकरणका आफ्नै सिद्धान्त, कारकतत्त्व र प्रक्रियाहरू रहेका हुन्छन्। मध्यपहाडी लोकमार्ग र उत्तर-दक्षिण कोरिडोरको सङ्गमस्थलका आसपास आधुनिक नयाँ सहरहरूको विकास र निर्माण गर्ने नीति, उक्त नीतिअनुसारको बजेट तथा कार्यक्रम, कार्यक्रमको प्रभावकारिता र त्यसबाट बसाइँसराइमा परेको असरलाई नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०६८ र २०७८ मा उल्लेख भएका नयाँ सहरहरूमा रहेको जनघनत्वको घटबढलाई लिएर हेर्न सकिन्छ। स्थानीय स्रोत-साधन, सिप र प्रविधिमा आधारित उत्पादनशील पूर्वाधारको निर्माण गर्दै योजना छनोट, सञ्चालन तथा त्यसको दिगो व्यवस्थापनमा जनसहभागिताको उच्चतम परिचालन गर्दै अर्थतन्त्रमा टेवा पुग्ने किसिमले ग्रामीण पर्यटन, उत्पादन र उत्पादकत्वको प्रवर्द्धन गर्न, स्थानीय सेवा प्रवाहलाई गुणस्तरीय, मितव्ययी र प्रभावकारी बनाई उद्यमशील कार्यक्रममार्फत बसाइँसराइको दिगो व्यवस्थापनका

*** उपसचिव, नेपाल सरकार

इमेल: rbghimire@npc.gov.np

लागि सहरहरूको एकीकृत विकास योजना (Integrated Development Plan) को ढाँचालाई व्यवहारतः कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ। अतः नेपालको सहरीकरणको विकास नीतिसम्मत हुनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

शब्दकुञ्जी: नवप्रवर्तनमा आधारित (Innovative), सन्तुलित सहरी विकास (Balanced Urban Development), एकीकृत विकास योजना (Integrated Development Plan), युटिलिटी करिडोर (Utility Corridor) र स्थलीय योजना प्रणाली (Spatial Planning) ।

पृष्ठभूमि

नेपालमा नयाँ नयाँ सहरको निर्माण र विस्तार भैरहेको देखिन्छ यद्यपि अवैज्ञानिक भू-उपयोग तथा अव्यवस्थित सहरी क्षेत्रको विकास र विस्तार, सहरहरूको मौलिकतामा आएको हास, सर्वसुलभता, भरपर्दो ऊर्जाको पहुँचमा कठिनाई, सुरक्षाको व्यवस्थापनमा कमी जस्ता सहरसँग अन्तरसम्बन्धित विषयहरूका बिच नीतिगत सामञ्जस्यता हुन नसक्दा नेपालको आधुनिक, दिगो र व्यवस्थित सहरीकरणका लागि चुनौती थपिएको छ। भौगोलिक, प्रादेशिक र क्षेत्रीय दृष्टिकोणले सन्तुलित, उत्पादन र उत्पादकत्वको वृद्धि, पर्यावरणका हिसाबले उपयुक्त, मानव जीवनलाई आवश्यक पर्ने आधुनिक सुविधाको पर्याप्तता, र प्राकृतिक एवम् जैविक विविधताको उचित संरक्षण भएको तथा विकासका दृष्टिले समावेशी प्रक्रिया अबलम्बन गरेर मात्र आधुनिक, दिगो र व्यवस्थित सहरको विकास र बस्ती विस्तार सम्भव छ। ग्रामीण क्षेत्रको उत्पादन र उपादकत्व बढाएर सहरी क्षेत्रमा औद्योगिकीकरणका लागि कच्चा पदार्थको सहज उपलब्धता बढाउन सकिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसंघले प्रकाशित गरेको प्रतिवेदनअनुसार 'सहर भन्नाले मानिसका आधारभूत आवश्यकताका लागि चिन्ता गर्नु नपर्ने ठाँउ भन्ने बुझिन्छ ताकि सहर विकासमा उत्पादनमा भन्दा पनि वितरणमा पुर्याएको विवेकले राम्रो काम गर्न सक्दछ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र अन्य अन्तरराष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डहरूले प्रत्याभूत गरेका अधिकारहरू सबैले उपभोग गर्न पाउनुपर्ने मान्यता हो। आय वृद्धि, गुणस्तरीय मानवपूँजी निर्माण र आर्थिक जोखिमको न्यूनीकरण गर्दै वि.सं. २०८३ सम्ममा अति कमविकसित देशबाट विकासशील देशमा स्तरोन्नति गर्ने र वि.सं. २०८७ सम्ममा दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्दै उच्च मध्यम आयस्तर भएको मुलुकमा स्तरोन्नति हुने दीर्घकालीन सोच राखिएको छ। साथै सामाजिक न्यायमा आधारित समतामूलक समाज निर्माण गर्नेतर्फ दीर्घकालीन सोच लक्षित रहेको छ। आन्तरिक तथा बाह्य स्रोत-साधनलगायत अर्थतन्त्रका सहयोगी क्षेत्रको परिचालनबाट रूपान्तरणका कार्यक्रममा लगानीकेन्द्रित गर्दै दीर्घकालीन सोचले लिएका लक्ष्य हासिल गर्ने नीतिगत मार्गदर्शन रहेको छ।

नेपालको संविधानमा आवासको अधिकारलाई मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूत गरेबमोजिम आवासको अधिकारलाई कार्यान्वयन गर्ने कानुनी व्यवस्था गरेको छ। सबैका लागि पर्याप्त आवासको अधिकार

नेपालमा मानवअधिकार र विकास चुनौतीका रूपमा रहेको छ। नेपाल सरकारले सन् २०३० सम्ममा सुरक्षित आवासमा बस्ने घरधुरीको अनुपात दोब्बर पारी ६०% पुर्याउने लक्ष्य राखेको छ। आवासको अधिकारसम्बन्धी ऐनले पनि तीनै तहका सरकारको भूमिका र जिम्मेवारीलाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख नगरे तापनि आवासको सुविधा उपलब्ध गराउने सवालमा पर्याप्त उपायहरू अवलम्बन गर्न जिम्मेवारी दिएको छ। संघीयता कार्यान्वयनसँगै अर्थ-राजनीतिक फेरबदलका कारण कृषिप्रधान र गाउँ नै गाउँको देशबाट सेवामुखी र अव्यवस्थित बसोबास, सहरी पूर्वाधारको उचित प्रबन्ध नहुनु तथा अवसरमा असमान पहुँच रहेको विशेषता भएका सहरहरूको देश भनी नेपाललाई चिनिने गरिएको छ। बहुपात्र सम्मिलित रहेको सहरी प्रणालीलाई व्यवस्थित तथा योजनाबद्ध रूपमा परिचालन गर्नका लागि तहगत समन्वय र निकायगत साझेदारी, नीतिगत स्पष्टता तथा योजनाहरूमा कार्यात्मक संयोजन गर्नु अपरिहार्य छ।

विगतदेखि वर्तमानसम्म

वि.सं. २००४ देखि वर्तमान संविधानसम्म र वि.सं. २०१३ देखि पन्ध्रौँ योजनासम्म आइपुग्दा सात दशकभन्दा बढीको संवैधानिक विकास र सोबाट निर्देशित योजनाबद्ध विकास अभ्यासबाट संविधान प्रदत्त मौलिक हकको कार्यान्वयनलाई भविष्यपरक र सशर्त बनाएको देखिन्छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार तथा सामूहिक अधिकारलाई मौलिक हकका रूपमा उल्लेख गरी समाजवाद उन्मुख राज्य व्यवस्था निर्माण गर्ने उद्देश्यसहितको विशेषता रहेको पछिल्लो नेपालको संविधानमा सभ्य समाजका स्विकार गरिएका मानव अधिकारहरूलाई स्विकार गर्न व्यापक व्यवस्था गरिएको छ। नेपालको संविधानले समानुपातिक, समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समाजवाद उन्मुख समृद्ध राष्ट्र निर्माण गरी आर्थिक समृद्धि, समानता र सामाजिक न्याय कायम गर्ने सोच राखेको छ। सहरी विकास कार्यक्रमहरूको सुरुवात भएको इतिहास हाम्रा सामु छ भने समयक्रमसँगै विकासप्रतिको दृष्टिकोणमा आएको परिवर्तनलाई नेपालको सहरी नीति, रणनीति तथा योजनाले (विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि सेन्डाइ खाका, दिगो विकास लक्ष्य, नयाँ सहरी एजेण्डा) समय सापेक्ष रूपमा आत्मसात् गर्दै आएको देखिन्छ।

यसैका आधारमा सन् २१०० सम्ममा “समृद्ध नेपाल र सुखी नेपाली” प्राप्तिका लागि लक्ष्य र गन्तव्यका सूचकको निर्धारणसहित विकासको अवधारणा र रणनीति तय भइसकेको छ। नेपालको सहरी विकास मन्त्रालयले पनि श्रमशक्तिमा हुने जनसङ्ख्याको तीव्र प्रवेश, ग्रामीण स्थानीय परिवेशको नगरोन्मुख संक्रमण र परम्परागत जीविकामुखी अर्थतन्त्रबाट नयाँ विकल्पतिर हुने संक्रमणलाई सहरीकरण भनेको छ। नेपालका अधिकांश नगर अव्यवस्थित सहरीकरणको चपेटामा परेका छन्। बस्ती विकास र आवासको विषयमा गुरुयोजनासहित नियमन हुन नसक्दा ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा, वन, नदी, सडक अतिक्रमणसँगै सहरीकरण अव्यवस्थित हुन पुगेको छ। विकासको प्रतीक व्यवस्थित सहरीकरण

पनि भएकाले दिगो र व्यवस्थित सहरीकरणका लागि राम्रो भूउपयोग नीति र आवाससहितको सम्पन्न, समृद्ध, समावेशी, व्यवस्थित र पहिचानयुक्त सहर आजको अपेक्षा र आवश्यकता बनेको छ।

नेपालमा व्यवस्थित सहरीकरणका नीतिगत व्यवस्था

राष्ट्रिय शहरी नीति-२०६४ ले सहरी क्षेत्र हुन जनघनत्व कम्तीमा १० व्यक्ति प्रति हेक्टर तथा आधाभन्दा बढी जनसङ्ख्या गैरकृषिमा आबद्ध हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। राष्ट्रिय सहरी नीति- २०६४ अनुसार सन्तुलित राष्ट्रिय सहरी स्वरूप बनाउन ल्याइएका रणनीतिहरूले पूर्व-पश्चिम तथा उत्तर दक्षिण राजमार्गनजिक द्रुततर रूपमा विकसित हुँदै गरेका सहरी केन्द्रहरूलाई मध्यमस्तरका स हरी केन्द्रका रूपमा विकास गर्ने, नगरोन्मुख ग्रामीण क्षेत्रहरूमा पूर्वाधार विकास एवम् सामाजिक सेवामा सम्बद्ध निकायहरू बिच समन्वय गर्दै भौतिक, सामाजिक तथा आर्थिक सम्बन्धका माध्यमबाट सहर-ग्रामीण अन्तरसम्बन्धलाई अभिवृद्धि गर्नेलगायतका रूपान्तरणका विषयहरूको व्यवस्था गरेकामा सहरी प्रणाली असन्तुलित भएको, सहरी पूर्वाधार अपर्याप्त र गुणस्तरहीन रहेको, सहरी मापदण्डहरू कार्यान्वयन नभएको स्थिति रह्यो। दिगो विकास लक्ष्य-२०३० को लक्ष्य ११ मा नेपालले सन् २०३० सम्ममा सहरी क्षेत्रमा बहुआयामिक गरिबीलाई घटाउने, सुरक्षित घरमा बस्ने घरधुरीको सङ्ख्या दोब्बर गर्ने, सडक घनत्व १.५ किमि गर्ने, ५० प्रतिशत सडकलाई(गाडी हाँकनका लागि) अन्तरराष्ट्रियस्तरको सुरक्षित बनाउने तथा ६० वटा नयाँ सहायक सहरहरू (satellite city) निर्माण गरी सहर तथा मानव बसोबासलाई समावेशी, उत्थानशील र दिगो बनाउने जस्ता लक्ष्य राखिएका छन्। सहरी कृषिका लागि उपयुक्त जमिनमा कृषि, वनजङ्गलका लागि उपयुक्त जमिनमा जङ्गल विकास गर्ने, कृषिका लागि उपयुक्त नभएको र जोखिम पनि नरहेको जमिनमा बस्ती विकास गर्ने साधारण अभ्यास भएको देखिन्छ।

भू-उपयोगका दृष्टिकोणले उपयुक्त भूउपयोगलाई कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने सवालबाट एकीकृत बस्ती विकासको अवधारणालाई अगाडि ल्याइएको हो। नवौँ पञ्चवर्षीय योजनादेखि बहसमा आएको यस विषयलाई दशौँ योजनाको अवधारणामा नै समावेश गरिएको थियो। सबैको रहर र आर्थिक केन्द्र सहर बने पनि आवास र बस्ती विकासलाई समेटेर लैजान नसक्दा सहरीकरण व्यवस्थित हुन सकेको छैन। मध्य पहाडी राजमार्ग र उत्तर-दक्षिण करिडोरको सङ्गम स्थल आसपास आधुनिक नयाँ सहरहरूको विकास तथा निर्माण गर्न र ती सहरहरूमा आर्थिक क्रियाकलाप विस्तार, आवास तथा बस्ती विकासको कार्यक्रमसहित नयाँ सहर आयोजना सञ्चालनमा रहेको छ। आ.ब. २०६७/२०६८ देखि आ.ब. २०८०/८१ सम्म नयाँ सहर आयोजना आइपुग्दा सहरी क्षेत्रमा आधुनिक सहरी सुविधासहितका सहर विकास गरी भौगोलिक सन्तुलन कायम गर्दै विकास तथा सेवाप्रवाह लागतमा कमी ल्याउने एवम् जनसङ्ख्या व्यवस्थापन र आर्थिक समृद्धिमा टेवा पुऱ्याउने भएकाले पन्ध्रौँ आवधिक योजनाले यस

आयोजनालाई रूपान्तरणकारी आयोजनाका रूपमा अङ्गीकार गरेको छ। कार्यान्वयनमा रहँदा युटिलिटी करिडोरको विषयलाई समेत समावेश गरी नयाँ सहरी विकासको नीति लिएको छ।

(स्रोत-सहरी विकास मन्त्रालय, सहरी विकास तथा भौतिक योजना शाखा, सन् २०१७, सहरी विकास रणनीति)

ग्रामीण क्षेत्रबाट ठूला सहरहरूमा हुने बसाईसराईलाई कम गरी साना तथा मझौला आधुनिक सहरहरूको विकास गर्दै जाने र त्यसका लागि सडक पूर्वाधारसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाका रूपमा रहेका मध्यपहाडी राजमार्ग र उत्तर दक्षिण करिडोरका नयाँ सहर आयोजनाहरू सन्तुलित विकासका पछिल्ला अवधारणा पनि हुन्। छिमेकी मुलुक भारतमा भइरहेको नकरात्मक जनसङ्ख्या वृद्धिको अवस्था, यसबाट पहाडको जनसङ्ख्या तराईतिर स्थानान्तरण हुने स्थितिले तराईको सम्म कृषियोग्य भूमिमा हुनसक्ने आबादीबाट पर्नजाने नोकसान घटाउन, उपत्यकामा बढ्दो बस्ती निरूत्साहित गर्न, स्थानीय स्रोत साधनको उच्चतम प्रयोग गर्न पनि न्यूनतम जनशक्तिको आवश्यक पर्ने भएकाले सोको रिटेन्सन गर्न र जनसाङ्ख्यिक वितरणलाई सन्तुलन गर्न कोशेदुङ्गा सावित हुने नयाँ सहर आयोजनाका चुनौती र समस्याहरू रहेका छन्।

सहरी जनसङ्ख्या तीव्र रूपमा बढ्दै जाने र यसबाट प्रभाव पर्ने पक्षहरूमा खासगरी आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजना, नवप्रवर्तन र सांस्कृतिक आदान प्रदान लगायतका सवालहरू रहेका छन् साथै उक्त सवालमा निर्णायक केन्द्रका रूपमा रहने सहरहरूको अर्थव्यवस्थाका स्थिति आफ्ना बासिन्दाहरूमा लाभ प्रदान गर्न सक्ने हुन्छन् भन्ने विषय आजको बहस भएको छ। यसका लागि समावेशी तथा लचिलो सहरी विकास, जीवन्त आकर्षक स्थानसहितको पसल-माथि र अपार्टमेन्टहरू, अभिनव रेष्टुरेन्ट, हाइटेक हब लगायतका चौबिसै घण्टा गतिशील रहेको सहर, विद्यमान सामग्रीहरू एवम् वस्तुहरूको बाँडफाट गर्दै, लिजिड, पुनःप्रयोग, मर्मत, नवीकरण गर्दै, रिसाइक्लिङ गर्दै उत्पादन र उपभोगको श्रृङ्खलामा रहन सक्ने किसिमको सर्कुलर अर्थव्यवस्थासहितको मानवकेन्द्रित विकास आदि प्राथमिकताका विषयहरू रहेका हुन्छन्। नेपाल सरकारले आवास तथा सहरी विकासका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रिय प्रतिबद्धताबमोजिम आफ्ना कार्यक्रमहरू लक्षित गरेको छ तर पनि तिनै तहका सरकारको कार्यक्रममा निर्देशित मापदण्डको कार्यान्वयन अपेक्षित प्रभावकारी छैन। न्यून आय वर्ग तथा सहरी गरिबका लागि नवप्रवर्तनमा आधारित (Innovative) आवास विकास (सहकारी, सामाजिक र भाडाका आवास) अवधारणा कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट कानुनी रूपरेखा तयार नहुनु, जनगणनालाई आधार मान्दा देशको भौगोलिक क्षेत्रफल र जनसङ्ख्या वितरणको असन्तुलित स्थितिले गर्दा भूस्वामित्व र बस्ती विकास तथा आवास योजना न्यायपूर्ण बनाउने, एकीकृत बस्ती विकासमा बहुनिकायको संलग्नतालाई कार्यात्मक अन्तरआबद्धता प्रदान गर्दै दिगो, उपलब्धिमूलक तथा आर्थिक अवसरसँग संयोजन गर्ने चुनौतीहरू रहेका छन्। संविधानतः राज्यले पूरा गर्नुपर्ने आवासीय हकको दायित्वलाई कानूनबमोजिम कार्यान्वयन गरेर देशको सुकुम्बासी र आवासहीनको समस्या समाधान गर्न सकिन्छ। सहरी पूर्वाधार निर्माण गर्दा

गुणस्तरीय, सुरक्षित, विपद उत्थानशील, समावेशी पहुँचसहितको, समतामूलक, सहरी सुविधाको उपलब्धता सुनिश्चित गर्न बहुनिकायको संलग्नतालाई एकीकृत तथा अन्तरआबद्ध बनाउने दृष्टिकोणको अनुसरण गर्नु आवश्यक छ।

विकासका योजनाहरू समृद्धिको यात्रामा अगाडि बढ्ने आधारहरू हुन्। राष्ट्रको सामाजिक-आर्थिक विकासस्तरको मापन त्यहाँ बस्ने नागरिकको सुख र समृद्धिसँग गासिएको विषय बन्न पुगेको छ। त्यसैलाई विकासको आधार तह मानेर पछिल्लो समयमा धनी राष्ट्रहरूले सामाजिक-आर्थिक विकास गर्दै जाँदा सुख र समृद्धिको मापन त्यस देशले वातावरण संरक्षणमा खेलेको भूमिकालाई लिने गरिएको छ। विकासले मानव जीवनलाई सहज गर्छ भनेर त्यससँग सम्बन्धित गतिविधिहरूको कार्ययोजना बनाइरहँदा जीवन र जगतसँग आदान प्रदान हुनजाने स्रोत साधनहरूको सन्तुलनको स्थिति, असन्तुलनको जोखिममा भरणपोषणका योजनाहरू सहितको अमिल्दा अभ्यास र आवश्यकता बिच लेनदेनको स्पष्ट प्रत्याभूतको प्रतिबद्धता हुनुपर्ने हुन्छ। विकासको अवधारणामा विभिन्न कालखण्डमा मानव जीवनसँगको सामञ्जस्यता के कसरी हुनसक्छ भन्ने पक्षबाट हेर्दा अनगिन्ती सैद्धान्तिक र अभ्यासहरू रहेका भए तापनि समग्रमा सन् १९४५ सम्मको अवधि, सन् १९५०-१९९० सम्मको अवधि र सन् १९९० पछिको समयलाई कालखण्डका रूपमा बाँडेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। ती कालखण्डमा विकासको अवधारणा आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजना, नागरिकको आवश्यकता, चाहना र भावनासँग जोडिएको हरित, लचिलो, समावेशी विकासलाई समष्टिगत रूपमा पछिल्लो अवधारणासहित क्रमिक रूपमा विकासले स्विकार्यता ग्रहण गर्दै आएको छ।

नेपालको भौगोलिक विशिष्टता, भाषिक, सांस्कृतिक, जैविक विविधता एवम् उपलब्ध स्रोत साधनको विविधताले युक्त सहभागितामूलक विकासको अवधारणा नै नेपालको विकासको उपयुक्त ढाँचा बनेको छ। विकेन्द्रीकरण, स्थानीय स्वायत्त शासन र संघीयतासहितको संवैधानिक व्यवस्थाले तहगत सरकारहरूमा देखिएका विकासका अभियानलाई सहकार्य, सहअस्तित्व र समन्वयात्मक रूपमा साझा लक्ष्यसहित सहभागितामूलक बनाउन हरेक विषयलाई केन्द्रित गरेका छन्। संविधान बमोजिमका अधिकार प्रयोग गरी स्थानीय र प्रदेश सरकारहरूले दोस्रो कार्यकालसँगै स्थानीय आवश्यकता र प्राथमिकताहरू नजिकबाट पहिचान गर्न सक्ने र स्थानीय श्रम, सिप, साधन तथा अवसरहरूको दक्षतापूर्वक उपयोग गर्न सक्ने भएका छन्। यसबाट आर्थिक समृद्धिको जग तलैबाट निर्माण गर्ने संवैधानिक उद्देश्य अवसर प्राप्त भएको छ। भूमिको उर्वरता, अनुकूल भूबनोट, जलस्रोतको प्रचुरता, वनस्पतीय र भूगर्भीय लगायत मुलुकमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतहरूको उपयुक्त उपयोग गरी आर्थिक विकासका क्रियाकलाप अगाडि बढाउने अनुकूल वातावरण रहेको छ। नेपालमा प्रशासकीय केन्द्र तथा मुकामको विस्तार तथा गाउँठाउँका मानिस सेवासुविधा र अवसरको खोजीमा सुगम ठाउँमा बसाई सर्ने क्रमसँगै सहरीको रूप लिएको र पछि तततत् प्रशासकीय केन्द्र तथा मुकामहरूविना व्यवस्थित पूर्वाधार विकास, सेवाको विशिष्टीकरण नै सहरीकरणका अभ्यास हुन थाले। नेपालमा सुरुवातदेखि नै सहरीकरणको आधार मुख्य

रूपमा जनसङ्ख्यालाई नै बनाउँदै आएको देखिन्छ। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ र २०७८ को विचमा सहरी जनसङ्ख्या २२.३१% बाट बढेर २७.०३% पुगेको छ।

विकासको पहिलो पूर्वाधार सडक पहुँच पुर्याउन र पहुँच संगसंगै त्यस क्षेत्रको आर्थिक, सामाजिक विकासका लागि उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्न आर्थिक केन्द्रहरूको विकास एवम् विस्तार जरूरी हुन्छ। यसै विषयलाई ध्यानमा राखेर नै नेपाल सरकारको आ.ब. २०६७/२०६८ को नीति तथा कार्यक्रमअनुसार मध्य पहाडी राजमार्ग र उत्तर-दक्षिण करिडोरको सङ्गमस्थल आसपास आधुनिक नयाँ सहरहरूको विकास तथा निर्माण गर्ने सोचअनुरूप नयाँ सहर आयोजना (New Town Project) सञ्चालन हुँदै आएको छ। त्यसैगरी मध्य पहाडी लोकमार्ग आसपास दसवटा नयाँ सहरलाई पहिचानयुक्त सहरको रूपमा विकास गर्ने नीतिलाई पुनः केन्द्रित गरेको छ। नीति तथा कार्यक्रमअनुसार नै आ.ब. २०८०/८१ को बजेट वक्तव्यमा पनि वसन्तपुर, खुर्कोट, चौरजहारी, बैतडी-पाटन लगायतका नयाँ सहर आयोजनाको पूर्वाधार निर्माण कार्य र सुर्खेत जिल्लाको भेरीगंगा उपत्यकाको एकीकृत सहरी विकासको गुरुयोजना तर्जुमा गरी निर्माण कार्य अगाडि बढाउन बजेट विनियोजन गरेको छ।

नेपाल सरकारबाट विभिन्न मितिमा घोषणा भएका (मध्य पहाडी लोकमार्ग, हुलाकी लोकमार्ग, तराई मधेश, हिमाली पदमार्गलगायत विभिन्न स्थानमा) नयाँ सहर, स्मार्ट सिटीहरू र हिमाली सहरहरू गरी जम्मा ५४ वटा सहरहरूको अध्ययन भई व्यवस्थित सहरीकरणको काम गरिँदै आएको देखिन्छ। नेपाल सरकारले सन्तुलित सहरी विकास (Balanced Urban Development) नीतिका साथै दिगो विकास लक्ष्यको लक्ष्य नं.११ को दिगो सहर तथा समुदायहरूलाई आत्मसात गर्दै सन् २०१० सम्ममा प्रत्येक सहरले कम्तिमा १ लाख जनसङ्ख्याका लागि सेवा सुविधाको सुनिश्चितता गर्ने सोच राखेको छ। त्यसैअनुरूप राष्ट्रिय सहरी नीति-२०८०(मस्यौदा) तयारीको चरणमा रहेको छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन-२०७४ ले महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका र नगरपालिका गरी २९३ पालिका सहरी एकाइका रूपमा व्यवस्था गरेको छ भने ४६० गाउँपालिकाहरू सहरोन्मुख ग्रामीण एकाइका रूपमा व्यवस्थित गरेको छ। चौधौँ योजना (२०७३।७४-२०७५।७६) मा “पूर्वाधारको निर्माण तथा विकास र आबद्धतासँगै ग्रामीण र सहरी विकासलाई अन्तरसम्बन्धित तुल्याई यसलाई आर्थिक वृद्धिको स्रोतका रूपमा स्थापित गर्नुपर्नेछ” भन्ने रहेको मुख्य चुनौतीलाई सामना गर्नका लागि गाउँ र सहर कसरी जोड्न सकिन्छ भनेर मौलिक अभ्यासको खोजी आजको आवश्यकता हो र हुनुपर्दछ पनि। सहरी विकासमा ग्रामीण क्षेत्रले धेरै कुरामा सहयोग गरिरहेको हुन्छ। योजनाबद्ध शहरीकरण, समन्वय तथा जनशक्ति विकास, लगानी तथा प्रविधि, दिगोपना तथा विपद् उत्थानशीलता जस्ता विद्यमान रहेका मुख्य सवाल तथा चुनौतीका बिच आधुनिक, दिगो, व्यवस्थित सहरीकरण तथा बस्ती विकासका लागि राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक सहरी प्रणाली बिचको अन्तरआबद्धता तथा एकीकरण गर्दै सुदृढीकरण गर्ने, दिगो र उत्थानशील सहरी पूर्वाधार विकास गर्नका लागि स्थलीय योजना प्रणाली (Spatial Planning) लाई एकीकृत सहरी

विकास ऐनमा समावेश गर्ने, सहरी लगानी तथा प्रविधि विकास गर्ने, अन्तर तह समन्वय तथा सुशासन प्रणाली विकास गर्ने रणनीतिमार्फत व्यवस्थित, आधुनिक एवम् सुरक्षित आवास कार्यान्वयन, सुकुम्वासी, भूमिहीन र अव्यवस्थित बसोबास तथा अतिक्रमणको अन्त्य गर्न तर्जुमा चरणमा रहेको सोह्रौं योजना(२०८१/८२-२०८५/८६) ले संरचनात्मक रूपान्तरणका क्षेत्र तथा रणनीति अन्तरगतको आधुनिक, दिगो र व्यवस्थित सहरीकरण तथा बस्ती विकासको कार्यदिशा स्पष्ट गरिसकेको छ। भूउपयोग र भौतिक विकासको नियमन, भूमि र वित्तका साधनहरू, एवं एकीकृत सहरी पूर्वाधारलाई समाविष्ट गरी एकीकृत सहरी तथा बसोबास योजना ऐनमा समावेश गर्ने, विपद् जोखिम न्यूनीकरण र जलवायु अनुकूलनका क्रियाकलापहरूलाई आन्तरिकीकरण गर्ने।

(स्रोत: सोह्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२-२०८५/८६) मस्यौदा)

सन्तुलित र व्यवस्थित सहरीकरणमा नेपालको अभ्यास

नेपालमा तीव्र सहरीकरणका कारण व्यवस्थित सहर हुन आवश्यक भौतिक पक्ष, आर्थिक पक्ष, सामाजिक पक्ष र वातावरणीय पक्ष बिच सन्तुलन हुन सकिरहेको छैन। नेपालको विद्यमान अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा बढ्दो सहरी जनसङ्ख्या, भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधार, सेवा, सुविधा र अवसरहरूमा रहेको ठूलो असमानता, आधुनिक मापदण्डअनुसारको गुणस्तरीय खानेपानी उपलब्ध गराउन नसक्नु, गुणस्तरीय शिक्षाका लागि भनेर बढ्दो बसाईसराइ, यातायात तथा सुरक्षाको गुणस्तरमा अनिश्चितता, आर्थिक सूचकहरूमा केही परिणाम देखिए तापनि दिगोपना, पर्यावरणीय तथा गुणात्मक पक्ष कमजोर, आवास पक्षको नजरअन्दाज भएको, विपद् संकटाभिमुखता, प्रदुषण लगायतका कारणले आर्थिक क्रियाकलापहरू संकुचित छन्। उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिका लागि मात्र होइन, सहज र सुलभ सेवा प्रवाह प्रदान गर्न र विकास लागत कम गर्न पनि दरिलो र लचिलो पूर्वाधार चाहिन्छ। नेपालको विकासमा विगत लामो समयदेखि नै यसमा अन्तरनिहित गाउँ र सहरको अन्तरसम्बन्धको विकास र विस्तार नै रहेको देखिन्छ। मुलुकमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण प्रविधिका आवास निर्माण, एकीकृत बस्ती विकास, सहरी पूर्वाधार विकास, विपद् प्रभावित क्षेत्रको पुनःनिर्माण एवम् लक्षित वर्गलाई सुरक्षित आवासको सुनिश्चितता गर्दै व्यवस्थित सहरीकरण अत्यावश्यक छ। नेपालको अधिकांश क्षेत्र ग्रामीण बस्तीले भरिएको हुँदा भौगोलिक विकटतामा रहेका ग्रामीण क्षेत्रको समेत प्रविधियुक्त आधुनिक रूपान्तरणका लागि एकीकृत ग्रामीण विकास कार्यक्रम, कृषि सडक कार्यक्रम, ग्रामीण पूर्वाधार विकास कार्यक्रम, ग्रामीण पहुँच कार्यक्रम, गरिवी निवारण कार्यक्रम, दुर्गम तथा विशेष क्षेत्र विकास कार्यक्रम, ग्रामीण सामुदायिक पूर्वाधार तथा विकेन्द्रित ग्रामीण विकास कार्यक्रम निरन्तर रूपमा सञ्चालन हुँदै आएका छन्।

नेपालको कुल गाहस्थ उत्पादनको ६०% भन्दा बढी सहरबाटै उत्पादन हुने भएकाले सहरलाई उत्पादनको केन्द्र पनि मानिन्छ। त्यसैले अबको हाम्रो सहर आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजना, सांस्कृतिक

सहकार्यसहितको नवीनताको निर्णायक केन्द्र हुनुपर्ने र त्यसका लागि विद्यमान अव्यवस्थित सहरीकरण, सहरी पूर्वाधार तथा सेवा सुविधाको माग र आपूर्ति बिचमा रहेको फराकिलो खाडललाई हटाई वातावरणमैत्री, दिगो र प्रतिफलयुक्त सहरी पूर्वाधार निर्माणमा जोड दिन सकिन्छ। सुरक्षित, स्वच्छ, व्यवस्थित र आर्थिक रूपमा गतिशील सहर निर्माणका लागि गुणस्तरीय सहरी पूर्वाधार सेवा तथा सुविधा उपलब्ध गराउन एकीकृत सहरी विकास गुरुयोजना तर्जुमा गर्नुपर्दछ। पन्ध्रौं योजना कार्यान्वयनको अन्तिम वर्षसम्म आइपुग्दा सोही योजना तर्जुमा गरिरहँदा सन् २०२६ मा अति कमविकसित मुलुकबाट स्तरोन्नति हुने, सन् २०३० सम्म मध्यम आय भएको मुलुकसहित दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न र सन् २१०० सम्ममा उच्च आय भएको मुलुकसहित “समृद्ध नेपाल र सुखी नेपाली” को दीर्घकालीन सोच पूरा गर्ने सन्दर्भमा केही सवाल तथा चुनौतीहरू रहेका छन्। सेवा, सुविधा र अवसरप्रतिको आकर्षण र सहजताका कारण नेपाल द्रुत रूपमा सहर उन्मुख भए पनि उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रका बस्तीहरूमा आधारभूत न्यूनतम सेवा सुविधा र जीविकोपार्जनका स्रोत साधनको अपर्याप्तताका कारण जनसङ्ख्या घट्दो क्रममा रहेको देखिन्छ।

सङ्घीयता कार्यान्वयन र नगरपालिकाहरू(सहरहरू) लाई आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजना, सांस्कृतिक सहकार्यसहितको नवीनताको निर्णायक केन्द्रका रूपमा विकास गर्न नगरपालिका घोषणालाई सहर निर्माणको पर्याय मानेको अनुभूति भयो। सहरीकरणका आफ्नै सिद्धान्त, कारकतत्त्व र प्रक्रियाहरू रहेका हुन्छन्। जबसम्म कुनै स्थानमा बसोबास गर्ने बासिन्दाहरूलाई कृषि वा खनिजजन्य पेसाबाट उद्योग वा सेवा क्षेत्रमा स्थानान्तरण गर्न सकिन्न, तबसम्म कुनै पनि ठाउँ सहर हुन सक्दैन। सहरीकरणलाई व्यवस्थित गरी प्रत्येक सहरलाई त्यस क्षेत्रको बहुआयामिक विकास केन्द्रका रूपमा विकास गर्ने, ठूला शहरी क्षेत्र, तराई तथा कृषि योग्य क्षेत्रहरूमा हुन सक्ने बसाईसराईलाई नियन्त्रण गर्ने, बस्तीहरूका विकासको रणनीतिक योजना कार्यक्रम, भू-उपयोग तथा विकास रणनीति तयार पार्ने, कृषि, पर्यटक, शैक्षिक तथा औद्योगिक क्षेत्रहरूको विकास एवं प्रवर्धन गरी ग्रामीण विकास एवं आर्थिक क्रियाकलापहरू क्रियाशील गर्न र ग्रामीण क्षेत्रबाट ठूला सहरहरूमा हुने बसाईसराईलाई कम गर्दै साना तथा मझौला आधुनिक सहरहरूको विकास गर्दै जाने नयाँ सहर आयोजनाका उद्देश्यहरू रहेका छन्। सङ्घीय संरचनाअन्तरगत सहरी विकासमा स्थानीय सरकारको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ। स्थानीय तहलाई सहरी विकास, सेवाहरूको प्रवाह र सार्वजनिक सुव्यवस्थाका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण अधिकार तथा उत्तरदायित्व प्रदान गरिएको छ। त्यसैले स्थानीय तहले सहरलाई समावेशी, सुरक्षित, उत्थानशील तथा दिगो बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्दछ। सहरहरूको योजना तर्जुमा गर्ने, स्थानीय पूर्वाधारमा लगानी गर्ने, जग्गा विकास कार्यक्रम, आवास व्यवस्थापन, सेवा सुविधा निर्माणमा निजी क्षेत्रसँग साझेदारी गर्ने जिम्मेवारी नगरपालिकाको भएकाले नगरपालिकाको संस्थागत क्षमता वृद्धि गर्न जरुरी छ। त्यसका लागि नयाँ सहर आयोजना समन्वय कार्यालयबाट ड्र्याक खोल्ने, स्तरोन्नति, कालोपत्रे गर्ने, सरकारी भवन निर्माण, सौर्य वृत्ति, तरकारी फलफुल हाटबजार, बसपार्क निर्माण, खेल मैदान निर्माण, खानेपानी

आयोजना, जग्गा विकास, ल्याण्ड फिल्ड साइट निर्माण, जग्गा खरिदका प्रमुख क्रियाकलापहरूमा बजेट व्यवस्थापन हुँदै आएको देखिन्छ। सङ्घीयतामा सहरी विकासका चुनौतीलाई सम्भावनाहरूको अधिकतम उपयोगद्वारा अवसरका रूपमा कार्यान्वयन गर्न सकिने स्थिति रहेको छ।

व्यवस्था र अभ्यास बिचको अन्तर

सहरी विकासका महत्त्वपूर्ण अवयवका रूपमा रहने भूमि व्यवस्थापन, आवास, बस्ती विकास, विपद् व्यवस्थापन, सुकुम्बासी बस्ती व्यवस्थापनको काम प्रदेश र स्थानीय तहले गर्ने भएकाले ती निकायले नयाँ सहर आयोजनामार्फत क्षमता र सामर्थ्यको विकास एवम् विस्तारका लागि समन्वय गर्दै आएका छन्। नयाँ सहर आयोजना समन्वय कार्यालय अन्तरगतका १८ वटा सघन सहरी तथा सङ्घीय आयोजना कार्यान्वयन इकाइबाट कामहरू भइरहेका देखिन्छन्। नेपाल सरकारबाट विभिन्न मितिमा घोषणा भएका नयाँ सहरहरूको विकास तथा निर्माण गर्ने नीतिगत र कार्यक्रमगत निरन्तरता रहँदा व्यवहारगत रूपमा आयोजनामा प्रतिबद्धता कति हुन सक्थ्यो भन्ने विषय महत्त्वपूर्ण हुन जान्छ। नयाँ सहर आयोजना कार्यक्रम कार्यान्वयनको झन्डै दशक पुग्न लाग्दा नयाँ सहर आयोजनाका नीति तथा कार्यक्रमअनुसारका स्रोत र साधनका प्रतिबद्धता हुन नसके तापनि आयोजनाले लिएको उद्देश्यप्रतिको प्रभावकारितालाई मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका लागि नयाँ सहरहरूको क्षेत्रफलमा रहेको जनघनत्वलाई कार्यक्रम सुरु हुँदाका बखतको जनगणना २०६८ र एक दशकपछिको जनगणना २०७८ का बिचमा देखिएको जनसङ्ख्या घटबढ, जनघनत्व (जनसङ्ख्या/हेक्टर), जनसङ्ख्या वृद्धि(%) पक्षहरूबाट तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ।

सि. नं.	नयाँ शहरको नाम	आगटेको क्षेत्र	क्षेत्रफल (हेक्टर)	जनसङ्ख्या २०६८	जनसङ्ख्या २०७८	जनघनत्व (जनसङ्ख्या /हेक्टर)	जनसङ्ख्या वृद्धि(%)
१.	फिदिम नयाँ शहर	फिदिम न.पा.१-४	३७२८	१७३९९	१९६८०	५.२८	१३.११%
२.	बसन्तपुर नयाँ शहर	लालिगुराँस न.पा.(१-४)	१८४२	१६९३४	१५३२९	८.३२	-९.४८%
३.	खुर्कोट नयाँ शहर	गोलंजर गा.पा.७	१५०७	२२९८	२७५६	१.८३	१९.९३%
४.	गल्छी नयाँ शहर	गल्छी-१,४,६,७	४८२८	१३४७९	१३३८४	२.७७	-०.७०%
५.	डुम्रे नयाँ शहर	भानु न.पा.-१ बन्दिपुर न.पा.१	१८६३	७७७९	७७८४	४.१८	०.०६%
६.	बुर्तिवाङ्ग नयाँ शहर	ढोरपाटन न.पा.१-३	३२९७	८७७१	१२१४६	३.६८	३८.४८%
७.	चौरजहारी नयाँ शहर	चौरजहारीन.पा.१-५	२८७८	१६०७२	१७५२८	६.०९	९.०६%
८.	राकम कर्णाली	आठविस न.पा.२-४	५४४४	९५५९	१०५०६	१.९३	९.९१%

	नयाँ शहर						
९.	साँफेबगर नयाँ शहर	साँफेबगर न.पा.१-८	६२०५	२८५१०	२१३०६	३.४३	-२४.३१%
१०.	पाटन नयाँ शहर	पाटन न.पा.१-६	१२५०२	२०५७९	१९८६४	१.५९	-३.४७%
११.	भेरीगङ्गा नयाँ शहर	भेरीगङ्गा, गुर्वाकोट, लेकबेसी न.पा.	६४०००	१०२६४९	११४८०७	१.७९	११.८४%
१२.	भित्री नयाँ शहर	स्वर्गद्वारी न.पा.	१२४८०	२२६१४	२४०६७	१.९३	६.४३%

(स्रोत: नयाँ सहर आयोजना समन्वय कार्यालय, बबरमहल)

तुलनात्मक रूपमा जनगणनालाई हेर्दा नयाँ सहर आयोजना कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य अहिलेको आवश्यकता देखिएको तराई र पहाडमा सन्तुलित विकास गरी पहाडको जनसङ्ख्यालाई त्यहीं नै व्यवस्थापन गर्नु हो। मध्यपहाडी लोकमार्ग र उत्तर-दक्षिण कोरिडोरको सङ्गमस्थल आसपास आधुनिक नयाँ सहरहरूको विकास तथा निर्माण गर्ने नीति, नीतिअनुसारको बजेटसहितको कार्यक्रम, कार्यक्रमको प्रभावकारिता र त्यसबाट बसाईसराईमा परेको असरका सम्बन्धमा जनगणना २०६८ र २०७८ मा नयाँ सहरहरूमा रहेको जनघनत्वको घटबढलाई लिएर हेर्न सकिन्छ। पूर्वी पहाडी, मध्य पहाडी र सुदूरपश्चिम पहाडी क्षेत्रमा रहेका नयाँ सहरहरूको जनघनत्व हिजोभन्दा आज घटेको देखिन्छ। सरकारको नयाँ सहर आयोजना कार्यक्रमका नीतिगत उद्देश्यअनुसार कार्यक्रमको प्रतिबद्धता नहुँदा नतिजाबाट प्रभावकारिता नभएको स्थिति देखिन्छ। जमीनको उपलब्धता, जनसङ्ख्या, जनघनत्व, नोडल-जक्सन, आर्थिक विकासको सम्भावना, गैरकृषिमा संलग्न जनसङ्ख्या, खानेपानीको स्रोत, बसाईसराइ, सरकारी सेवाको अवस्था, साक्षरता र सडकको पहुँचजस्ता ११ सूचकलाई आधार मानेर सहर बसाउने क्षेत्र छनोट गरिएको हो।

विगतका वर्षहरूमा नेपालको सहरीकरण अन्य एसियाली मुलुकका तुलनामा न्यून देखिए तापनि आगामी वर्षहरूमा विश्वमै तीव्र सहरीकरण हुने मुलुकका सूचीमा नेपाल परिसकेको हुँदा अबको सहर कस्तो बनाउने भन्नेमा विद्यमान नेपालको सहरीकरण प्रकृया तहगत दृष्टिमा असन्तुलित रहेको देखिन्छ। तसर्थ नेपालको नगरपालिकालाई नै सहर मान्ने सोचलाई अब परिवर्तन गर्न जरुरी छ।

सहरीकरणका समस्या, चुनौती र सम्भावनाहरू

विद्यमान सहर र कहरको नभई रहर एवम् नेपालीपनको मौलिक सहर बनाउने नयाँ सहरको आयोजनाले बढीजसो नदीका खोंच, टार, उपत्यका र तराईको समथर क्षेत्रलाई सहर बनाउने प्रवृत्तिबाट सीमित प्रतिशत रहेको समथर भूभागको उपयोगले आधारभूत उत्पादनशील गतिविधिमा अन्त्य हुन नदिन समृद्ध र व्यवस्थित सहरीकरणको उद्देश्य पूरा गर्ने लक्ष्य राखेको देखिन्छ। त्यसैले सहरीकरणलाई सर्वसाधारण नागरिकको आकर्षण र रोजाइको विषय बनाउन र हरित, लचिलो, समावेशी बनाउन

स्थानीय सडक पुल तथा झोलुङ्गे पुल निर्माण लगायतका स्थानीय पूर्वाधार विकास निर्माणका लागि, ग्रामीण पूर्वाधार विकासलाई सन्तुलित, दिगो र वातावरणमैत्री बनाउनुका साथै स्थानीय बजार र उत्पादनलाई जोडी ग्रामीण जीवनलाई सरल, सहज र उत्पादनमूलक बनाउन, सबै आय वर्गका निम्ति उपयुक्त, सुरक्षित, वातावरणमैत्री, सुलभ र उत्थानशील आवास निर्माण तथा स्तरोन्नति गर्न, संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको समन्वय र सहकार्यमा एकीकृत बस्ती विकास गर्दै लैजानुपर्ने देखिन्छ। नेपालको सन्तुलित र व्यवस्थित सहरीकरणमा सोंच र नीतिगत रूपमा जति स्रोतसम्पन्न देखिए तापनि नतिजाबाट त्यसको सावित हुन सकेको छैन। नयाँ सहर आयोजना कार्यक्रमको नीतिगत ओजसँग कार्यक्रमको प्रभावकारितालाई तुलना गर्दा यसका अवधारणात्मक चुनौतीहरू खासगरी योजना, लगानी, विकास नियमन, व्यवस्थापन र संस्थागत पक्षलाई विश्लेषण गर्न सकिन्छ।

- कानुनले नयाँ सहर विकासका लागि कार्यविधि र जग्गा/वित्त साधनहरूको विषयमा उदासिन देखाएको छ।
- लगानीको पाटो (Selection & Suitability): आ.व. २०६७/६८ देखि चालु आ.व.२०८०/८१ सम्म १४ वर्षको अवधिमा नयाँ सहरहरूको छनौट सङ्ख्या बढ्दै जाने तर स्रोतसाधन विनियोजन न्यून-आयोजनाको लागत करिब १२ खर्बको तुलनामा करिब ११ अर्ब खर्च हुन सकेको अवस्था।
- प्राथमिकता: नीति तथा कार्यक्रम र योजनामा आधारित लगानी हुन नसकेको अवस्था छ। विकासका सवालमा Expenditure Vs Investment, Project vs Planning approach जस्ता अवधारणाहरूको स्पष्ट सीमाङ्कन गर्ने। वार्षिक योजनाहरू Development mode मा केन्द्रित नभै छरिनु, साइट चयन गर्दा प्रायः प्रकोप सम्भाव्य र वातावरणीय संवेदनशील स्थलहरू तोकिएको।
- शासकीय जनविश्वास: उच्चस्तरको सहरी सेवा/पूर्वाधार, उत्पादन र रोजगारीसँग जोड्दै जनतालाई त्यही रहिरहन उत्प्रेरित गर्न Population out-migration and Retainment सवालमा बाह्य र आन्तरिक परिवेश सुधार नभएको अवस्था।
- स्थानीय सरकारहरूको काम र कार्यवातावरण: टुक्रे परियोजनामा जोड, जग्गा विकास र विकास नियमनमा चासो नराख्ने, आयोजनाको महत्त्वलाई व्यवहारमा लागू नगरिएको अवस्था।
- व्यवस्थित सहरीकरणका लागि नयाँ सहर आयोजना अन्तिम परिणाम होइन। यो एउटा निरन्तर प्रकृया हो भन्ने बुझाइ (Product vs Process) भएको अवस्था।

सन्तुलित बसोबास र व्यवस्थित सहरीकरणको उद्देश्यका साथ कार्यान्वयनमा रहेको नयाँ सहर आयोजना कार्यक्रमका संस्थागत निर्माण र व्यवस्थापन (Institution Building & Management) सँग सम्बन्धित आन्तरिक समस्याहरू पनि भएको स्थिति छ। आयोजनासँग सम्बन्धित बहुवर्षीय खरिद गुरुयोजना समयमा स्वीकृत नहुनु, स्रोत सुनिश्चितता तथा कार्यक्रम संशोधनसँग सम्बन्धित सवालहरू, समर्पित आयोजना प्रमुख नहुनु, आयोजना प्रमुखको आयोजना अवधिभर सरुवा भइरहनु, परामर्श सेवा र करार सेवा सुधार गर्न नसक्नु, जग्गा विकास कार्यक्रमलाई व्यवस्थित गर्न आवश्यक जनशक्ति नहुनु, आन्तरिक रूपमा डिजाइन/प्लानिङ गर्ने उत्प्रेरणाको ढाँचा नभएको, बेरुजु फर्स्यौट प्रभावकारी हुन नसक्नु लगायत सहरीकरणका आन्तरिक समस्याहरू रहेका छन्।

समाधानका उपायहरू

आफ्नो नागरिकहरूलाई लाभ दिन सक्ने हैसियतमा कसरी सहरहरूलाई स्थापित गर्न सकिन्छ त भनेर आधुनिक, दिगो, व्यवस्थित सहरीकरण तथा बस्ती विकासका लागि अबको सोह्रौँ आवधिक योजनाले भू-उपयोग नीतिमा आधारित योजनाबद्ध सहरीकरण, समन्वय तथा जनशक्ति विकास, लगानी तथा प्रविधिको उपयोग, दिगोपना तथा विपद् उत्थानशीलता, तहगत र निकायगत समन्वय, सहरी शासन लगायका विषयवस्तुहरूसँग सम्बन्धित मुख्य सवाल तथा चुनौतीहरूलाई आत्मसाथ गरी समावेशी र लचिलो सहरी विकास, चौबिस घण्टे सहर, गोलाकार अर्थव्यवस्था र मानवकेन्द्रित सन्तुलित र व्यवस्थित सहरी विकासका लागि तपसिल बमोजिमका हस्तक्षेपकारी कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न दिशानिर्देश समेत गरेको छ।

- प्रदेशगत रूपमा स्थानीय मौलिक संस्कृति र पहिचानसहितको रैथाने वस्तुमा आधारित अद्यावधिक प्रविधि प्रयोग गरी नमुना सहर निर्माण गर्ने।
- सहरी पूर्वाधारहरूलाई अन्तराष्ट्रिय मापदण्डअनुसारको पैदलयात्री, साइकलयात्री र आकस्मिक सेवा प्रदान गर्ने सवारी साधनहरूलाई समेत सहजता पुग्ने गरी निर्माण गर्ने।
- स्थानीय स्रोत लगायतका अन्य स्रोत समेतलाई उपयोग गरी धाराबाट पिउन योग्य पानीको आपूर्तिको सुनिश्चितता गर्ने।
- वस्तिहरूमा रहेका पानीका परम्परागत स्रोतहरूलाई संरक्षण र पुनर्भरण गर्ने कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन एवम् ग्रामीण बस्तीहरूमा पोखरी, तलाउ निर्माण गर्ने कार्यलाई अभियानका रूपमा सञ्चालन गर्न, वर्षातको पानी सङ्कलन गरी खानेपानी र सिंचाईमा प्रयोग गर्न सक्ने प्रणालीको विकास गर्ने।

- देशका प्रमुख सहरहरूमा अवस्थित नदीहरू र बस्तीका नजिक रहेका पानीका स्रोतहरूलाई शुद्धिकरण गर्नका लागि वैकल्पिक ढल निकास र प्रशोधन प्रणालीका कार्यक्रमलाई अनिवार्य गर्ने।
- सबै सहरहरूमा फोहर प्रशोधन केन्द्रको स्थापनासहित प्रशोधन प्रणालीको विकास गर्न कुहिने, नकुहिने र पुनर्प्रयोग गर्न मिल्ने फोहोरलाई अलग अलग सङ्कलन गर्ने गरी स्थानीय तहमार्फत फोहर व्यवस्थापन गर्न छुट्टै मापदण्ड बनाई कार्यान्वयन गर्ने।
- नेपालभर जग्गा नभएका र आफ्नो एवम् पारिवारिक स्रोतमा समेत जीविकोपार्जन गर्न नसक्ने व्यक्तिहरूका लागि साझा आवासको विकास गरी बसोबासको व्यवस्था गर्ने।
- स्थानीय तहमा सहरी योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनका लागि चाहिने स्रोत तथा जनशक्ति व्यवस्थापनका लागि सहरी योजनाकार, वास्तुविद्, इन्जिनियर सम्मिलित प्राविधिक जनशक्ति उत्पादन गर्ने गरी प्रणालीको विकास गर्ने।
- निर्माण प्रक्रियालाई सुरक्षित बनाउनका लागि निर्माणकर्ता (व्यक्ति/कम्पनी/व्यवसायी)ले अनिवार्य रूपमा कामदार, पैदलयात्री, सवारीचालक र छिमेकको जनधनमा कुनै क्षति नपुग्ने गरी कार्यसम्पादन गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने।
- काठमाडौं उपत्यकालाई एउटै विकास इकाइका रूपमा विकास गरी एकीकृत सहरी विकास योजना (Integrated Town Development Plan) स्थानीय तहहरूको समेत अपनत्व रहने गरी तयार गरिने छ। यसका लागि काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरणको पुनःसंरचना गरिने।

निष्कर्ष

दक्षिण एसियाली मुलुकहरू मध्य नेपाल तिव्रतर गतिमा सहरीकरणतर्फ उन्मुख भैरहेको मुलुकमा पर्दछ। विश्वका विभिन्न विकसित राष्ट्रको आधुनिक विकासको प्रक्रिया हेर्दा सहरीकरणलाई व्यवस्थित गर्दै लानुको विकल्प देखिँदैन। नेपाल सरकारले लिएको “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली” को दीर्घकालीन लक्ष्य हासिल गरी विकासशील राष्ट्रको सूचीमा स्तरोन्नति हुन सहरीकरणको लाभ लिन सक्नुपर्ने हुन्छ। सङ्घीयताको कार्यान्वयनसँगै तहगत सरकारको सहकार्य, समन्वय र सहअस्तित्वबाट नै २९३ नगरपालिका (सहर) र ४६० गाउँपालिका (नगरोन्मुख गाउँ) गरी ७५३ स्थानीय सरकारहरूको आ-आफ्ना क्षेत्रमा रहेका सम्भावनाका स्रोत र साधनहरूको परिचालनमा स्थानीय तहको क्षमता अभिवृद्धि गराई अपनत्वसहित गुणस्तरीय पूर्वाधारमा आधारित व्यवस्थित सहरी विकास र आवासको हकलाई कार्यान्वयनमा ल्याउने ठूलो अवसर प्राप्त भएको भन्न सकिन्छ। नेपालका सन्दर्भमा सहरको आर्थिक भूमिकालाई यसको ऐतिहासिक सन्दर्भमा पनि बुझ्नुपर्छ ताकी नेपालमा औद्योगिकीकरणबिना सहरीकरण भएको तथ्यलाई हृदयङ्गम गर्न सक्नुपर्दछ।

प्राथमिकतामा परेका नयाँ सहरहरू नेपाल सरकारको पन्ध्रौँ योजनाले रूपान्तरणकारी आयोजनाका रूपमा घोषणा गरिसकेको र योजनाको अन्तिम वर्षमा आइपुग्दा त्यसैअनुरूप भौतिक, सामाजिक र आर्थिक पक्षलाई मध्यनजर राख्दै एकीकृत रूपमा विकासको प्रयास भइरहेको छ। गुणस्तरीय शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, विद्युत र सरसफाइ जस्ता आधारभूत सेवाका साथै न्याय र मानव अधिकारको सेवामा सबैको पहुँच सुनिश्चित हुने गरी तयार भइरहेका ग्रामीण पूर्वाधारको विकासलाई सहरीकरणसँग जोड्ने आधार तयार गर्नुपर्ने हुन्छ।

सोही योजनामा पनि दीर्घकालीन लक्ष्य हासिल गरी विकासशील राष्ट्रको सूचीमा स्तरोन्नति हुनका लागि सहजीकरण रणनीतिका (LDC Graduation Strategy) रूपमा सहरीकरणको लाभ लिन सक्नुपर्ने हुन्छ। यसका लागि स्थानीय स्रोत-साधन, सिप र प्रविधिमा आधारित उत्पादनशील पूर्वाधारको निर्माण गर्दै योजना छनोट, सञ्चालन तथा त्यसको दिगो व्यवस्थापनमा जनसहभागिताको उच्चतम परिचालन गर्दै अर्थतन्त्रमा टेवा पुग्ने किसिमले ग्रामीण पर्यटन, उत्पादन र उत्पादकत्वको प्रवर्द्धन गर्न, स्थानीय सेवा प्रवाहलाई गुणस्तरीय, मितव्ययी र प्रभावकारी बनाई उद्यमशील कार्यक्रममार्फत बसाइँसराइको दिगो व्यवस्थापनका लागि सहरहरूको एकीकृत विकास योजना (Integrated Development Plan) ढाँचालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

अर्थ मन्त्रालय(२०८०), *आर्थिक सर्वेक्षण*, आर्थिक वर्ष २०७९/८०, नेपाल सरकार।

ओली, कृष्णप्रसाद र ढकाल, महेश्वर (२०७७, माघ), विकास र वातावरणबीचको सन्तुलन आजको आवश्यकता, *विकास पत्रिका*, वर्ष ३७/२।

गुरूड, राम (२०७९, मंसिर), कहर बनेको शहर, *हिमाल*,

<https://www.himalkhabar.com/news/13339>

नेपालमा संघीयताको अभ्यास: समीक्षा र मार्गचित्र (२०७८), नेपाल नगरपालिका संघ।

<https://www.himalkhabar.com/news/5929>

राष्ट्रिय योजना आयोग(२०७३), *दिगो विकास लक्ष्य मार्गचित्र* (२०१६-२०३०), नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय योजना आयोग(२०८०), *सोही योजना*(२०७६/७७-२०८०/८१), मस्यौदा, नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय योजना आयोग(२०७९), *पन्ध्रौँ योजना* (२०७६/७७-२०८०/८१) को मध्यावधि समीक्षा, नेपाल सरकार।

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय(२०७८), *राष्ट्रिय जनगणना*, नेपाल सरकार।

सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग, नयाँ सहर आयोजना समन्वय कार्यालय।